

1843 ԲԱԶՄԱՎԼԵՊ 1910

✻ ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ
ԿԸ
ՆՈՅԵՄԲԵՐ
Թ. 11

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ — ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐ
ԱՄՍԻՐԹԵՐԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

== ԵՂԻՇԷԻ ==

Ի ԹԱՂԱՌԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ՃԱՌԸ

ԵՒ ՆԻԿՈՒԴԻՄՈՍԻ ԱՒԵՏԱՐԱՆՆ

Եթէ հին դարերու մատենագրութիւնն՝ ընդհանրապէս առած՝ անոնց մտաւորակա- նութեան դաշտն է, հնագրութեան քննա- դատութիւնն ալ զանի պեղող եւ պրպտող ձեռքն ու ոգին եղած է անտարակոյս։ Անցեալ դարերու եւ առոյգ մտաւորակա- նութեան ճրջան մեծարժէք զանձեր յա- լիտեանս հետակորոյս եւ թաքուն պիտի մնային՝ մոռացութեան կափարիչով կըն- ցուած՝ այդ անձայր դաշտին մէջ, եթէ գիտութեան տենչը չի շահազրգուէր եւ շար- ժէր այդ հուժկու ձեռքը յարատեւ դէպ ի գործ, դէպ ի ասպարէզ նորասընչ յայտ- նութիւններու եւ յիշատակարանաց, որոնց- մով միայն մօտենալով ձեռք կը կարկառէ մարդկութեան անցեալը՝ ներկայիս, եւ ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1910

հին կեանքը՝ նորին հետ կը կցորդի եւ կը լուսաւորի զինքը շրջապատող եւ շօշափելի խաւարէն։

Այո՛, մեր դրացի եւ հեռաւոր ազգերու անցեալ ճիգերու եւ մտաւոր երկանց դաշտն արդէն ի վաղուց եւ ըստ բաւականի հե- տազօտուած է եւ յայտնուած. վասն զի անոնց մէջ անխոնջելի ու քննասէր պրպւ- տողներու լեզէոններ ճշ միայն անընդհատ եւ անդադար իրարու կը յաջորդեն, այլ եւ անյագ ցանկութեամբ իրարու ուսումնա- սիրութիւններ՝ եւ քան զեա կը լուսարա- նեն եւ կը կատարելագործեն, մինչ եւ որ ստոյգ գիտութեան եւ ծանօթութեանց կարգը անցնեն զանոնք. եւ այսպէս յառաջեցին եւ զարգացան մասնագիտութիւնք։

Իսկ հին հայկական գրականութեան դաշտն, որ անոնց հետ գրեթէ միաժա- մանակ մշակուեցաւ եւ անոնցմէ ոչ նուազ զանձեր արտադրեց երբեմն, ցարդ կը մնայ իբրեւ կոյս երկիր մը, պարուրելով ծանօ- թը՝ անծանօթին եւ ստոյգն անստուգին հետ։ — Եւ ինչո՞ւ. — վասն զի չկան մեր նախնեաց գործերու խանդակաթ հետա- քրքրելուղներ, չկան լրջօրէն ուսումնա- սիրողներ։ Վասն զի ամէնքն եւ — ի հարկէ սակաւաթիւ բացառութիւններով — օրագրու-

թեամբ և մանրավէպերով զբաղել կ'ա-
խորժին. վասն զի ամէն սկսնակ և ան-
պաշար գրչակ իրարմէ աւելի կամ պակաս
հետեակ բանաստեղծութեան թափթփուկ-
ներով, նա՛ մանաւանդ, — կը ցաւիմ ըսել, —
միամիտ ինքնախարութենէ ծնունդ առնող
ցնորքներով կ'օրօրուին, և կ'երագեն ձեռք
բերել զբականութեան և զբազիտոյ սին
փառքն ու պարծանքը: Երազանք մը, որ ոչ
միայն պատիւ չի բերեր իրենց, այլ ընդ
հակառակն ազգի մը կամ անհատներու
դեռ տղայական հասակը կ'որակէ. և ապա-
գայից անաչառ քննութեան առջև չդի-
մանալով՝ ուշ կամ շուտ մոռացութեան
անողորջ հարկին եւս դատապարտուելու
սահմանուած է:

Դատնալով ուղղակի մեր առաջարկեալ
նիւթին, այսինքն է. դարու մեր սիրելի
և սիրալի մատենագիրն Եղիշէին անունով
բազմաթիւ Զեռագիրներու մէջ խնամով
պահուած և արդէն ի վաղուց հրատարա-
կուած՝ տասն ճառերուն, որոնք վարդա-
նանց պատմութենէն ունեցած իրենց ոճին և
լեզուի աճազին տարբերութեամբը՝ շատե-
րու կասկած տուած էին, որ մի և նոյն
մտքին և գրչի ինքնագիր արտադրութիւ-
ներ եղած ըլլան: Սակայն այսու հան-
դերձ ես չեմ յիշեր տոհմային կամ օտա-
րագգի գիտնական մը, որ առանձինն լուրջ
քննութեան ենթարկած ըլլայ զանոնք,
թող թէ վարդապետական և լեզուաբանա-
կան համեմատութիւններով վերջնականա-
պէս լուծած այդ կասկածը: Եւ իսկ գէթ
առ այժմ դիտաւորութիւն չունիմ յիշեալ
ճառերու առ հասարակ և մանրակրկիտ
ուսումնասիրութեամբ զբաղել, այլ յատ-
կապէս անոնցմէ միոյն, որուն հետ սերտիւ
միացած են նաև ի չարչարուն և ի յա-
րտքիս Քրիստոսի նախորդ և անոր յա-
ջորդող ճառերը. բայց այս անցողակի:

Արդէն յայտնի է թէ մեր ուսումնա-
տենչ և բանիրուն նախնիք ո՛չ միայն տէր

էին հելլէն և ասորի լեզուներուն, այլ
անոնց դասական և միջին դպրութեանց
ամէն խորն և խորշը ևս կը պրպտէին՝
կիրպնեան աչքերով. ո՛չ միայն հանած են
անոնցմէ պատուական զոհարներ, այլ նաև
զարմանալի ճարտարութեամբ գիտցած են
յեռու զանոնք՝ իրենց շարագրածոց մէջ.
Նոյն իսկ անոնց յատուկ փայլ և արտացոլա-
ցումն ևս տալ յաճախ, հայկական բարբա-
ռի բոլոր ճոխութեամբն և ճկունութեամբ.
Այո՛, շատ մը աստուածաբանական, մեկնո-
ղական, ևն բաներ՝ զորոնք — կամ հա-
րեանցի հայեացքով և կամ յանգէտս — սո-
վորեալ ենք զուտ հայկական կամ նոյն
իսկ տէրտէրական անուանել, սակայն խո-
րապէս և գիտակցաբար պրպտելով և հա-
մեմատելով՝ կը գտնենք վերջապէս, որ
ստուգիւ անոնք յոյն կամ ասորի դպրու-
թեանց թաքուն բովերէ հանուած են և
սքանչելապէս բանուած:

Ահա՛ այսպիսի են նաև մեր քաղցրա-
խօսիկ Եղիշէին վերագրուած հիւթեղ և
հետաքրքրական ճառերն ընդհանրապէս,
և մասնաւոր կերպով ի քաղա՛մն Քրիս-
տոսի ճառն, որ խաբիսը կը կազմէ իր
նախորդ և անմիջապէս իրեն յաջորդող
միւս երկու ճառերուն, այսինքն են ի
չարչարուն և ի յարտքիս Քրիստոսի խո-
րագրուած. որ և գեղեցիկ դպրութեան և
նկարագրի հազուագիւտ նմոյշ մ'է ստու-
գիւ: Եւ ո՛վ է այն փոքր ի շատէ զբական
ճաշակ ունեցող մարդը, որ կարդալով այդ
ճառը՝ հիացած չըլլայ Քրիստոսի տեսն
մերոյ — կամաւ ինքզինքը մահուան են-
թարկելէն ետքը — աստուածային և ան-
պարտելի զօրութեամբ դժոխոց անմատոյց
վայրը իջնելուն, մահը և խաւարի իշխանը
շղթայակապ ընելուն, սատանի թագաւո-
րութիւնը աւերելուն, և յաղթանակաւ յա-
ւիտենից ննջեցեալներն ազատելուն չքնադ
և կենդանի նկարագրին վրայ:

Փանի որ խօսքս ճառիս գեղեցկագի-
տական կէտին վրայ դարձաւ, թող աւե-
լորդ չհամարուի ինձ հիւսել նաև հե-
տեալ մանրավէպը, որ երկար տարիներէ
եսք իսկ դեռ թարմ մնացեր է յիշողու-

1. Տես Սրբոյ Հօրն մերոյ Եղիշէի վարդա-
պետի Մատենադարանը, տպ. Վենետոյ,
1859, եր., 168 — 376:

Թեանս մէջ, — 1890ին՝ պաշտօնով կը գտնուէի Կ. Պոլսի երբ քաղաքագիտական կեանքը թէև ոտնակառնալ, սակայն ազգային թերթերն Արևելք, Բիզուսկոն, Մաւսիս, Հայրենիք, Երկրագունք, և ուրիշներն աւելի ազգային լեզուի և գրականութեան կարևոր խնդիրներով կը զբաղէին և կը անուցանէին ընթերցողները, զորս այնքան ձեռնհասութեամբ կ'արծարծէին և կը պատրաստէին Հ. Ս. Վ. Տէվրիշեան, Ռ. Պէրպէրեաններ, Երաւոր Բիւզանդացի, Գաւազներ, Գրասէր Ասողներ, Կիւրճեաններ, Դոկ. Զօհրապ, Հրանդ Ասատուր, Իսթիճեաններ, Քէշեաններ և այլք։ Կիրակի օր մը այցելութեան գացի Եղիշէն ուսումնասիրող և հանրածանօթ Միք. Փորֆուրգի փաշային. որ ընդունեցաւ զիս Միշնգիլի իր հօրեական տան զուարճագիւ պարտիզին մէջ, ուսկից ապա իր ճոխ գրատունը բարձրացանք։ Բանասէրս իւր հմտակց ուսումնասիրութեան ստուար հատորի բնագիրն ինձ ծանօթացնելն ետքը, սկսաւ մեծ խանդավառութեամբ և Միխիթարեան վարդապետի մը — որոնց աշակերտած էր երբեմն ի Պարս — յատուկ շեշտով և ատգանդութեամբ արտասանել Եղիշէի յիշեալ ճառի խնդրոյ նիւթ եղող դրուագը։ Եւ ես լարուած ուշադրութեամբ և ախորժով կ'ունկնդրէի իրեն. զի կը կարծէի լսել և տեսնել Եղիշէի բարձրաթիւջ միտքն և զգայուն սիրտը ահոր հուժկու և ազդեցիկ ձայնին և դիմագծութեանց մէջ։ Արտասանութիւնն և արտելն վերջ՝ յանկարծ բացազանչեց վսեմաշուք քննարանը — բոլոր իր համագումով։ Ահ, ինչպիսի՜ բանաստեղծական վսեմ նկարագիր. ինչ գեղեցիկ նկար,

արժանի Ե. դարու լեզուին և մեր պաշտօնի վիպագրողի տեսլականութեան։

Իրաւունք ունէր Փորթուզալ փաշայ՝ այն ժամանակ՝ այդպէս կարծելու, վասն զի Եղիշէին վերագրուած այդ դրուագը կարելի է՝ ըստ իս՝ նախագաղափար համարել Միխտնի Գրախտ կոռուսեալ շքեղագոյն դրուագին, ուր երկնքն երկրիս վրայ գահավիժող և թափառական Սատանը՝ կը հանդիպի, սանդարամետաց դրան առջև Մահ և Մեղք անուանեալ ճիւղներուն, և կը խօսակցին իրարու անհղօրէն՝ Մարդեղութեան և մարդկութիւնը երջանկացնող մեծագոյն գործի մասին։ Իրաւացի կերպով ես իսկ կը ձայնակցէի իրեն, որովհետեւ գտած էի արդէն զանազան բառերով, բացարարութիւններու և այլ պարագայից նուիրութիւններ՝ ընդ մէջ այդ ճառերուն և Եղիշէի զլուս գործոցին, այն է՝ Պատմագրութեան։

Իայց քիչ ատենէն ես վերադարձայ վեհեանի՝ ուսումնական կեանքս վերկենշանացնելու գեղեցիկ յուսով, զոր Պոլսի կերպ մը մեռելութեան դատապարտել կը սպառնար։ Անցան տարիներ, և ի թիւս այլոց աշխատասիրութեանց՝ առիթ ունեցայ ուսումնասիրելու նաև հին և նոր կտակարանաց վերաբերեալ Անկանոն զորքեր։ Եւ որքան տաժանելի եղաւ իմ ուսումնական նաւարկութիւնս հնադարեան այդ անյայտ, անանուն և բազմաան մատենաներուն մէջ, նոյնչափ ալ մեծ եղաւ ուրախութիւնս, երբ հանդիպեցայ Եղիշէի յիշեալ դրուագին անկադրիւրին։ Եւ այդ անկադրիւրն է յետնոցմէ՝ Նիկողիմոսի Աւետարան կոչուած՝ եռամասն և ընդարձակածաւալ դրուածքը։ Բնականաբար ես

1. Որ. աղագաւ, Իյարոսթիւն Քրիստոսի ճառին (յէջ 302). «Այլ և արք ունեց երկեցաւ մեզ, ոչ գիտեմ ուստի էին, յիկրե՛ կամ յերկնից, անկեալին մեծապէս յուստորդ և անապիկք, և այնպիսի լուսաւորք՝ որ երբ ի միջոյէի և յեկեկե, ծածկեկե ձառագայթք արեգակնուս առ եղաւ անմտտոյց յուսով», ևս տեղին նման է Պատմ. Ի. Եղ. եր. 79, և Բ. Եղ. եր. 117 վարդանայ և Մոգակեանի բերանը դրուած խօսքերուն։

Դարձեալ՝ Ի լարչարանս Քրիստոսի ճառին մէջ (էջ 261) Յուդայի համար ըստածն՝ «Ուստի փոր նորս, և ճեղաւ որոյմայն նորս, և ցուեւ ցաւ ամենայն ոսկիւք նորս ի դոխս. իբրև զգէ՛ քարչեցաւ, և իբրև գշտեւ մեռաւ, Եւ սին ի վատապիտոն, և ջնկեցաւ անուն նորս ի պարտքեկ կեկեց» ևս տեղին նման է Պատմութեան մէջ (Ի. Եղ. եր. 109) մատնիչ Վասակայ մահուան նկարագրին։

կը ցանկայի օր մ'առաջ հրատարակել այդ բարեբաղդ գիտը. բայց որովհետեւ մէկ կողմէն ձեռնարկուած նորանոր աշխատութիւնը ժամանակս կը կորզէին ինձմէ, և միւս կողմէն ալ հայրագիտական և ձեռագրական անդրագոյն տեղեկութիւններ հարկաւոր էին առ այն, ուստի այսպիսի յապաղում մը աւելի օգտաբեր եղաւ ինձ և իմ ձեռնարկած նիւթին համար. վասն զի այս ժամանակամիջոցիս բաղդ ունեցայ զանէլ ուրիշ աղբիւրներ ևս, որոնք ոչ միայն իրեն լաւագոյն կոռւաններ պիտի ծառայէն ի նպաստ նախընթաց գիտին, այլ և մեծ լոյս պիտի սփռեն անտարաւոյս նիկող. Աւետարանի (= Յիշատակարանը Պիղատոսի) հայկական հին թարգմանութեան մը գոյութեան վրայ, և զանի ամբողջացնել, Ռուտի այժմէն իսկ ըսած ըլլամ որ՝ սոյն յօդուածը ինքնավայել ընթերցողներուն ներկայացնելուս նպատակ կը միայն իրիշէի յիշեալ ճառերու աղբիւրները յայտնել չէ, այլ մանաւանդ այդ աղբիւրներէն հնագոյնին և կարեւորագոյնին, այն է վերոյիշեալ Անկանոն գրքի հայեցի թարգմանութեան և անոր վրայ ծանրացող զաղտնիքը կերպով մը լուծել եթէ հնար է, զոր զժաղաղաբար ծայրիւ մա-

տին իսկ պարզել փորձած չէ Մեծ. հրատարակիչն:

Բայց մեր խուզարկութեանց արդիւնքը համեմատութիւններով ակնկրել ընելէն յառաջ, կարևոր կը համարինք նշանակել հոս այդ համեմատութիւնները մատակարարող բնամատենները (textes). այսինքն՝ հայերէնին համար Եղիշէի Մատենագրութեանց վերոյիշեալ վեհոկեան մեծադիր տպագրութիւնը. իսկ Նիկող. Աւետարանի կոչումները պիտ' ըլլան Տիշնդորֆի Evangelia Apocrypha, Lipsiae, MDCCCLXXVI. — Evangelii Nicodemii pars altera, sive Descensus Christi ad inferos, Latine A. (խուզարկուած լատին թարգմանութեան Ա. օրինակէն), դիտելով նախ՝ որ լատին լեզուն շատերուն աւելի մատչելի է. երկրորդ՝ զի Տիշնդորֆի հրատարակած յունարէնի ուղղագրութիւնն և շեշտերն ձեռագրաց համաձայն եղած են, որ յոյժ կը տարբերին արդի տպագրութիւններէն, և կրնան շփոթութիւն պատճառել անվարժից. իսկ յունարէնի ձեռնհաս եղողը կաւորող են բաղդատել նաև յոյն բնագիրը, եթէ ուզեն:

ԵԼԻՇԷ ՄՏՆԳ. ԵՐ. 297-299

EVANG. NICOD. P. 388-430

« Այլ տեր մեր Յիսուս Քրիստոս գաւ ի ներքոյ արեգակնս զամենայն զփրկագործն կատարեաց, և ի ստորին կողմն երկրիս ամենայն զօրօքեամբ խորով խաղաց զնոց՝ իշխել տեսնել զօրօքիւն մահու, և մխիթար տալ աղաւման զառկին՝ որք յուսահատութեամբ նստին ի խաւարի և ի ստոշերս մահու: »

« Եւ իրբն ենաւ յամուր պարիսպս դո՞խոց և յերկարի պղնձակոյ դռնէն, ձայն ահագին մեծ կարապետին զպարիսպն առ հասարակ յողացուցեալ կործանեաց. և զօրութիւն կենդանի հրդոյն՝ զկարծրակոյ զդռնէն իբրեւ զմոմ հալեալ սփռեաց, Եւ ձառս գայքք ինքնուս յառոյն առհասարակ սքի-

« Domine Jesu Christe, per-mitte nobis loqui mirabilia tua quae apud inferos gessisti. Cum igitur essemus in tenebris et umbra mortis detenti apud inferos ... »

« Tunc supervenit in forma hominis dominus maiestatis, et aeternas tenebras illustravit, : et invictae virtutis auxilium visitavit nos sedentes in profundis tenebris delictorum et in umbra mortis peccato-

ռեալ տարածեցան ի զոգս և ի խորչս ան-
մատոյցս՝ ամուր փայտացն նորա։ Մաշեցաւ
և սպանեցաւ բանձրացեալ խառարն. և երկե-
ցաւ մերկ խայտառակեալ զագրատուսիլ զարդ
սանդարմանականիկն։

rum... Haec videns inferus et
mors et impia officia eorum, cum
crudelibus ministris expaverunt in
propriis regnis agnitam tanti
claritatem, dum Cristum tanti
repente in suis sedibus viderunt,
et exclamaverunt dicentes: Vic-
ti sumus a te...

« Ecce iam iste Jesus suae
divinitatis fulgore fugat om-
nes tenebras mortis, et firma
ima carcerum confregit, et eie-
cit captivas et salvit vinctos.
Et omnes qui sub nostri, solebant
suspirare tormentis, insultant no-
bis, et deprecationibus eorum
expugnatur imperia nostra..

« Similiter et omnes legiones
daemonum simili pèrterritae
pavore ex pavida subvertatione
una voce clamaverunt dicentes:
Quis ergo es tu qui sic intrè-
pidus nostros fines ingressus es,
et non solum nostra suplicia
non vereris, sed insuper de nos-
tris vinculis omnes auferre co-
naris..

« Ille enim mundus terrenus,
qui tributa persolvebat nun-
quam nobis talem mortuum ho-
minem trasmisit, nunquam ta-
lia munera inferis destinavit..

« Tunc dux mortis advenit,
gignens territus: Minisri mei et om-
nes inferi concurrite, portas vestras
claudite, vectes ferreos supponite...

« O princeps satan, omnium ma-
lorum impiorum et refugarum
pater, quid haec facere voluisti..
illas tuas divitias quas acqui-
sieras per lignum praevaricationis
et paradisi amissionem, nunc per
lignum crucis perdidisti, et pe-
riit omnis laetitia tua...

« Quis est iste Jesus?... qui mor-

« Յայնժամ Մանու գնիլ ստեալ, զարդ-
դակ բարձեալ և բայր դասնապես. գոչեր
բարձրաձայն և ասեր. Ո՛վ է սա՛ որ եկն
եմուտ յանմատոյց ամուրս իմ, մկկեմաց
դիս ի բնական խառարեկն զգետեկ իմմէ. և
այլրիմ ի տապ տապակիս՝ յահագին ի
հրեղէն փառաց նորա։

« Ո՛վ մեռց ինձ խորչ խառարի, և ոչ մուր
գիշերոյ, ոչ դատաք փախստեան և ոչ լեռոն
թաքստեան և ոչ ծործոր ապաւինի։ Չիք
հեռաստան՝ թէ փախեալոյց, և ոչ խորխո-
րատ մօտաւորութեան՝ թէ կացցէ։

« Անդանդք տաղապկեկն քե սնու է, և
լերինք իբրեկ զմոմ հալին առաջի փառաց
սորա։ Գերեմաց զամենայն տարտարոսս, դո-
ղացոյց զգօրս խառարիկն՝ զձախոյ մանկունս
իմ։

« Վա՛յ է գիւնե, եղով եմ ես. կոդույ-
տեաց զգանձս իմ. յառարի եսս զամե-
նայն զմեծօրիւնս իմ. ո՛չ երոզ ինձ յոյս
մխիթարարեան, և ոչ զմի որ յիմոց սեփա-
կանացս։

« Ո՛վ արցիօք իցե սա, զի ես ո՛չ գիտեմ,
Ենովք և Եղիա աշարէն ո՛չ եկին։ Աբրա-
համ և Մահակ և Յակոբ ընդ իս զայս
ո՛չ գործեցին։ Նոյ և Աբէլ և ամենայն

արդարքն ընդ ինե անկե ալ զընին. Մովսէս եւ մարգարէքն ինձ հնազանդեալ են. Մեղիանդեկ եւ ամենայն թագաւորք արդարք յինէն ոչ ապստամբեցին:

« Եւ զի մի մի բույցեմ յանուանէ զագգս արանց կամ կանանց. ահա ի սկզբունէ միեւ չի ցայտօր արդարք եւ մեղաւորք, հզօրք եւ տկարք, ծերք եւ տղայք, նաեւ որք չտեսին զդոյս աշխարհի, առ իս ժողովեալ են. աւմենեքեան ընդ իմով իշխանութեամբ կան հնազանդեալ:

« Իսկ ո՞վ իցէ սա, տայր որ գիտացեալ: Եթէ զտեղին կարէի գիտել, թերեւ եւ զգաւառն գիտէի եւ զագգատողն: Զքնութիւնն զոր տեսանեմ, ըստ ամենայն ազգատոմի մարդկան բերե զմեանութիւն. մահաւանդ զթիւ մասանց մարմնոյն ոչ աւելի եւ ոչ պակաս գտանեմ, այլ ըստ ամենայնցն եւ զտրապա:

« Բայց յերեսաց տրաւ կարի իմն զարհուրեալ եմ. զի երե իլանկեյն իւրում առ իս՝ զբազումս կորզեց եհան յինեն, վայ ինչ երե չարակամաց սա անդրեւ ելանկեյն. երկեյիմ երե բնաւ իսկ զամենայն ընդ իւր տանի, եւ ես յիմացս միայն մնացից:

« Եւ եւ յանձնեմ մեծ երկեյնք ե ինչ. զի ոչ միայն զիմն հանե, այլ եւ զտեղի իսաարիւն ինչ ոչ բողոս. եւ որպէս իմանամ, յայտմ իսաարե զիս յայլ իսաար առաքելոց ե:

« Եւ երանի՜ եթէ այսպէս էր խաւարն՝ ուր տանեալոցն էր զիս. բայց եթէ այս-

tuus iacuisti sepulcro, vivus ad nos descendisti et in tua morte omnis creatura et universa sidera commota sunt, et nunc factus es inter mortuos liber et legiones nostros perturbes...

« Respondens inferus dixit ad satan: Quis iste potens cum sit homo timens mortem, potentiae tuae adversatur. Si ita potens est in humanitate, vere dico tibi, omnipotens est in divinitate, et potentiae eius nemo potest resistere. Et cum dicit se timere mortem, capere te vult, et vae tibi erit in sempiterna secula...

« Qui a principio usque nunc fuerunt desperati salutem et vitam, modo nullus eorum hic jam solito mugitus auditur nec ullus eorum personat gemitus...

« Multi enim sunt qui a me hic detenti sunt, qui dum vixerunt in terris a me mortuos tulerunt...

« Quis es tu tam magnus et parvus, humiles et excelsus... Ita nunc ego scio quia ille homo, qui haec potuit facere, Deus fortis est in imperio, potens in humanitate, et salvator generis humani...

« Et permulta adversatus est mihi male faciens, et multos quos ego caecos, claudos, surdos, leprosos et vexatos feci, ipse verbo sanavit, et quos ad te mortuos perdux, hos ipse a te abstraxit...

« Et si perduxeris illum ad me, omnes qui sunt hic incru-

պէս էր ուր տանէն, նաև հանէր իսկ ոչ զիս աստի: Այլ արդ և անս յայտնի եղև, որպէս ոչ զիտացի զգաստս սորա, այնպէս և ոչ զիտեմ զիտաւարն յոր զիտն տանէրց ե:

« Բայց շար այս իսկ է ինձ քան զամենայն, որպէս երևի, զի ոչ միայն վասն արդարոց եկեալ է այսր, այլ և վասն ամենայն մեղաւորաց⁽¹⁾ »:

« Եւ եթէ ածէ և համար առնէ ընդ իս, և պահանջէ յինէն զոսկերս վախճանեւոցն որք առ իս եկին, թերևս կարեմ տալ իսկ արդ եթէ զինովք և զելիա յինէն խնդրեսցէ, և եթէ զայս ևս արասցէ ընդ իս, յայնժամ է ինձ վտանգ տաքնապի և վաւրան տարակուսի, զի ոչ ուրեք զտանեմ երթալ »:

« Արդ իբրև այսու ամենայնիւ մահ յանձն իր տագնապեր, և ոչ յամբի զտուներ բան միտարարեան, Դժոխք և տուն պատասխանի մահու և ստե՛ն. Զքնոյրին ևորս զիտեմք մեք, և զազատումն զորս ձանաչեմք. դա է, վասն որոյ ասաց յասպարոյն Հոգին սուրբ. « Համարձեք իշխանք զորումն ձեր ի վեր, և համարձցին զորեմք յաշտեմից, և մտք բազաւոր փառաց »:

« Երե կրկնեսցես և երեքկնեսցես և յազում անգամ հարցես, զեւոյն յաշիւն. Տէր զորութեանց, սա ինքն է բազաւոր փառաց »:

« Եւ իբրև յուսմ մահ զտեք անունն և զհօր և զպատերազմոյ և ի կոխ եկեալ ընդ իշխանութեամբ մահու, յոժուս իբրև և բեկաս ամենայն զորութիւն ևորս, և հասա յոյս բազաւորութեան ևորս »:

« Զանի հարեալ յերեսաց ևորս՝ ձեպեր փութայր՝ փախել և քարել. և տեղի ոչ գտաներ: Զայն քարձեալ յաղերս մեծ աղաչէր և ասէր. Գիտեմ զքեզ, Յիստոս ևս »:

delitate carceris clausi et in insolutis vinculis peccatorum constricti, solvet et ad vitam divinitatis suae perducet in eternum. Dum istum Christum Jesum regem gloriae suspendisti, adversum te et adversum me agisti. A modo cognosces quanta tormenta aeterna et suplicia passurus eris...

« Recede a me et exi de meis sedibus foras (Satan), si potens es praeliator, pugna adversum regem gloriae. Sed quid tibi cum illo? Et eiecit inferus Satan foras de sedibus suis ».

« Respondens David ad inferum ait: Ista verba clamoris cognosco, quoniam ego eadem per spiritum ejus vaticinatus sum: Tollite portas principes vestras et elevamini portae infernales et introibit rex gloriae..

« Haec autem audientes omnes sancti ab Isaías dixerunt ad inferum: Aperi porfas tuas, nunc victus, infirmus et impotens eris. Videns infernus quia duabus vicibus haec clamaverunt, quasi ignorans dicit: Quis est rex gloriae?...

(B) « Interrogaverunt iterum infernus et Satan: Quis est iste rex gloriae? Dictumque est illis a voce illa mirabili: Dominus virtutum, ipse est rex gloriae ».

« Et ecce subito infernus contremuit, et portae mortis et serae comminutae sunt et vectes ferrei contracti et patefacta

1. Տես Թէոփիլոս¹ Ի քաղումն և ի յարուսիսն Քրիստոսի ճառք, որ կը սկսի. « Ո՛վ ոչ

հիմայ ընդ արարչութիւնս հրաշափառ » Բաւերով:

զովրեցի. զորս եւ տարբն Աստուծոյ. մի՛
յառաջ քան զժամանակն տանջեր զմեզ:

sunt omnia. Et Satanas reman-
sit in medium, stabatque con-
fusus et dejectus.

(B) « Ita ut exclomatione eorum
expavesceret Satanas et quae-
reret aditum fugiendi, et non
poterat, quia infernus et satellites
ejus tenebant eum in infernum
constrictum et eunitum... Respon-
dens Satan princeps mortis dixit:
Ipse est ille Jesus...

« Արդ՝ իբրեւ կապեաց զեւս, և բեւեռեաց
բեւեռօք, բեւեռեաց զոտս և զձեռս նորա, և
պրկեաց կապեաց ընդ զօրութիւն անպարտելի
խաչին. եւ ետ ի խաւնութիւն ամենայն մարդ-
կան որ խաչելոյն հաւատուն և կատարեն
զպատուիրանն Աստուծոյ քանի, զեւս ի վե-
րայ իժից և քարբից եւ ամենայն զօրութեան
մահու. (ըստ այնմ) Էառ աւար բազում
և բերեալ բաշխեաց ամենայն հաւատա-
ցեւոց »:

« Catenam suis deportans ma-
nibus Satan cum collo ligavit,
et iterum a tergo ei riligans
manus resupinum eum elisit
in tartarum...

Tunc omnes sancti Dei ro-
gaverunt ut victoriae signum
sanctae crucis relinqueret apud
inferos, ne praevalerent mini-
stri ejus nequissimi aliquem
retinere culpatum quam absol-
verit Dominus. Et factum est
ita, posuitque Dominus crucem
suam in medio inferni, quae
est signum victoriae usque in
aeternum permanebit ».

Համեմատութիւններէս արդէն յայտնա-
պէս կը տեսնուի Եղիշէի և Նիկ. Աւետա-
րանին միջև եղած սերտ աղերսը: Միայն
թէ հայ պերճաբանը ազատ կերպով վա-
րուած է իր աղբիւրին հետ: Այսինքն՝ այն
ինչ Նիկ. Աւետարանի մէջ փոխադարձա-
բար կը խօսակցին մերթ դժոխոց մութ
բանդին մէջ արգիլուած արդարոց հոգի-
ներն — Աղամէն սկսեալ մինչև Յոհաննէս
Կարապետը, — սպառնալով դժոխոց իշխա-

նութիւններուն՝ որ ա՛լ իրենց անմատչելի
ամբուլքեան դռները բանան փառաց թագա-
ւորին առջև. և մերթ ալ Մահն և պե-
տութիւնը սանդարամետաց կը բարբառին
առ հայրն և սկզբնապատճառն մեղաց Սա-
տանայ, և կը վիճին Աստուածորդոյն տա-
նելիք յաղթանակին և իրենց իշխանու-
թեան բարձման վրայ. Եղիշէ ընդհակա-
ռակն ամենայն ինչ կեդրոնացուցած է
միայն մարդկութեան ազատարարին Յի-

սուսի Գրիստոսի՝ դժոխաց և մահուան դէմ տարած յաղթութեան վրայ, յեղաշրջելով իր աղբեր խօսից կարգն ու շարքը: Ահա այս իսկ պատճառաւ մենք ալ ստիպուեցանք յետևառաջութեամբ դնել համեմատութեան նիւթերը, քաղելով զանոնք ընդհանրապէս լատ. A խմբագրութենէն. ինչ ինչ հատուածներ միայն լատ. B խմբագրութենէն մէջ բերինք, որոնց հայոյն հետ ունեցած աղերսն աւելի բացայայտ կ'եղէր:

Համեմատուած տեղերէն զատ ուրիշ փոխառութիւններ ալ կան Նիկ. Աւետարանի Բ. մասէն. օրինակի աղագաւ, Եղիշէ յէջ 262—265 քահանայից պէս պէս ամբաստանութեանց դէմ տուած պատասխանիքն և յանդիմանութիւնքն՝ Հրէից ապերախտութեանց մասին, որոնք աւետարանիչներէն պատմուած չեն, կը համեմատին Նիկ. Աւետ. ք. 343—357 աւանդածներուն: Թէջ 266, Պիղատոսի առ իւր կինը յոյժ չըմպանքին, բոլոր բազմութեան աղաղակէն կրած մեծ երկիւղին, Բարբարայի արձըկուելու մասին Պիղատոսի կողմէն հանուած դժուարութեանց ընտրող նկարագիրն՝ համառայն է Ն. Ա. ք. 358—360 աւանդածներուն: Թէջ 272—273, տիեզերաց շփոթման, են նկարագիրն = Նիկ. ք. 362—363 մէջ եղածին: Թէջ 291—294, Յովսէփ Արիմաթայուց և բարի աւագակի սքանչելի գործոց մասին ընթարձակարար գրուածներն = Նիկ. Ա. ք. 364, են աւանդածներուն: Թէջ 302—304, ուր կը նկարագրուի մէկ կողմէն Մարիամայն, և միւս կողմէն ալ պահապանաց ահաբեկ առ քահանայս փութալն և Քրիստոսի հրաշափոռապէս յարիւն = Նիկ. Ա. ք. 368—371: Կը թողուի յիշել Տեանտ մեղոյ հարցափորձին, Հրէից ամբաստանութեանց, տիեզերական խաւարման, մեռելոց յարութեան, Սինակոկայի մեծ իրարանցման, և դեռ ուրիշ մանրամասնութիւնները, որոնք աւետարանիչներէն աւելի ընդարձակ պարագաներով և Նիկ. Ա. համառայն խորհրդածուած են:

Նիկ. Աւետարանէն ոչինչ նուազ հե-

տաքըքրական են Եղիշէի այս եռամասն ճառիս մէջ նաև ուրիշ երկու աղբերաց գոյութիւնը, զոր կարեւոր կը համարինք նշանակել հոս: Թէջ 292—293, հատուածն՝ ուր Աստուծոյ կենդանի պատկերն ի դէմս մարդոյ կը նկարագրուի, այսինքն «վասն մարդոյ Աստուած մարդացեալ, և վասն Աստուծոյ՝ մարդ աստուածացեալ», — յէջ 306, ուր Աստուած հայր կ'անուանուի Յիսուսի Գրիստոսի և մեր՝ զեղեցիկ խորհրդածութիւնքն, — յէջ 308—309 ընդարձակ հատուածն, ուր զլուխ առն Քրիստոս կը նկարագրուի և զլուխ Քրիստոսին՝ Աստուած, հանգեծած աստուածախօսութեամբ ի վերայ սուրբ իրրորդութեան, Գր. Աստուածարանէն եղած փոխառութիւնքն են:

Իսկ 279—284 էջերն—ուր կ'ըլլուի Մովսիսի ձեռքով անապատին մէջ կանգնուած պղնձէ օձին և արեգական խաւարման ի վերայ մուրեբլոց՝ խորհրդալից նկարագիրն, — այսպէս նաև յէջ 290 մարդկային ընտելեան և մարմնոյ բաղկացման վերաբերեալ հատուածն, — զբեթէ բառացի կերպով քաղուած են Փիլոն երբայեցւոյ Յուդոս օրինացն այսպանաքեան ճառէն (Եր. 165—169) ըստ վիենետկեան 1892 ամի հրատարակութեան: Մեր ընթերցողներուն ակներև ընելու համար այս կարևոր փոխառութիւնս, և ի ցոյց աղբերս հայեցի թարգմանութեան հնութեան, կ'արժէր համեմատութիւններով դիմացէ դիմաց դնել Եղիշէն և Փիլոն. բայց ի սէր համառոտութեան ստիպուած եմ զանց ընել, թողլով զայն ուսումնասիր ընթերցողաց կամքին: Այսչափ միայն կարևոր կը համարիմ ըսել, որ այս և դեռ ուրիշ փոխառութիւններն՝ որոնց գոյութիւնն զգալի կերպով կը տեսնուի Եղիշէի մեկնաբանական ճառերուն մէջ ևս յաճախակի, ոչ միայն բնաւ չեն նուազեցներ անոր յարգը, այլ և իր խոր հմտութիւնը կը ցուցնեն: Վասն զի նա ոչ միայն ծառայողական նմանողութենէ հեռի է նաև այսպիսի պարագաներու մէջ, այլ նոյն իսկ անոնց մարմին և արիւն և հոգի ևս տուած է, իր մտաց ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններով: Ս-

ըինակի աղագաւ, պղնձէ օձի նկարագիրն՝ փիղն երբայեցեայ գնոստիկեան նկարագրին համեմատ մէջ բերելէն ետքը, ապա քրիստոնէական աստուածաբանութեամբ Քրիստոսի և անոր փրկական ամենագոր խաչին կը պատշաճեցնէ զանի, վսեմ և բարձրագոյն խորհրդածութիւններով, ուրոնք փիղոնի մտքէն իսկ չէին կրնար անցնիլ: Այսպէս է նաեւ ամենուրեք. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ ի յառաջագունէ (a priori) թէ այնչափ մեծ է Եղիշէ-ի բերկ աստուածաբան և վարդապետ — այս մեկնողական ճառերուն մէջ, որչափ մեծ եղած էր՝ իբր պատմագէտ՝ իր սքանչելի վիպագրութեամբ, — ի հարկէ եկեղեցական իրաց ձեռնհաս անձանց ուղղելով խօսքս:

Եղիշէի ազբիւրը, այն է նիկ. Աւետարանը մատնանիշ ընկելէն վերջ, տեսնենք այժմ, թէ ինչ էր այդ առեղծուածային գրուածքն, որ իր ծագմանէն սկսեալ մինչև վերջ այնքան ազդեցութիւն ունեցաւ եկեղեցական մատենագրութեան վրայ. և թէ եղած է արդեօք անոր նաև հայկական բոլորական հին թարգմանութիւն մ'եւս, ուսկից ուղղակի օգտուած ըլլան վերոյիշեալ ճառին հեղինակն և ուրիշներ:

Նիկողոսիոսի Անտարսե յորըրջուրը համեմատաբար նոր և թարմատար ըլլալուն պատճառաւ, զարմանք չէ՝ որ ինչպէս մեր դրացի ազգերուն՝ այսպէս նաև տոհմային մատենագրութեան օտար և անծանօթ փնացած ըլլայ, թէ և գործն ինքնին՝ ուրիշ խորագրի ներքև՝ ոչ միայն արդէն ի վաղուց յայտնի էր — յունարէն, լատիներէն, ղպտերէն, հայերէն և այլ թարգմանութիւններով — այլ և, ինչպէս պիտի տեսնենք, յաջորդաբար հրատարակուած է բազմիցս: Եւսաման Անվաւեր գրուածիս ինչպէս յոյն խմբագրութիւնն՝ այսպէս և լատին կրկին թարգմանութեանց Յուսաբաւին մէջ ըսուած է, որ Քրիստոսի ժամանակակից Սիմէոն ծերունայ երկու որդ-

ւոց՝ Կարիևոսի և Լևկիպոսի ձեռքով գրուած ըլլան, իբր իրարմէ երկու անկախ մասեր, և Նիկողոսիոս ապա զանոնք ի մի խմբագրած և Պիղատոսի և Հրէից յանձնած: Բայց որովհետև մէկ կողմէն այդ հոովմէական անուններն Հրէից պատմութեան մէջ անծանօթ են, և միւս կողմէն ալ Դ. դարուն նորադարձ հրէայ մը, Անանիոս՝ զանի յոյն լեզուի փոխած կ'աւանդուի, ուստի հնագրութեամբ պարապող եւրոպացի գիտնականք և հետախոյզներ իրաւամբ կասկածեցան անոր վաւերականութեան և այնպիսի խոր հնութեան վրայ: Ուստի որոնք որ լրջօրէն ուսումնասիրեցին զանի, իրարմէ տարբեր կարծիս յայտնեցին, որոնց հետ հարկաւոր է ծանօթանալ:

Ըստ Մ'հօզիէրի՝ ի քրիստոնէութիւն դարձող հրէի մը ձեռքն ակնեւրկ կը տեսնուի ամբողջ գրուածիս մէջ, որ իրեն կէտ նըպատակի դրած է, գէթ առաջին մասին մէջ, Պիղատոսի առջև կատարուած դատավարութեան յիշատակարանաց ձեռքով ցոյց տալ Քրիստոսի ոխերիմ թշնամինքուն՝ անոր որդի Աստուծոյ և Աստուած ըլլալը: Եկեղ. պատմագրիս կարծիքն որչափ որ հիմնական է ըստ նպատակին, սակայն ուղղակի գրուածիս ծագումը չի շօշափեր բնաւ, որ ամենակարևորն է ըստ իս:

Յորանսացի բեղնաւոր գրիչն և ուշիմ հետախոյզն՝ Ալբերդ Մօրի՝ մեծ Հանդիսի² մը մէջ հրատարակած իր մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ — որ կը կրէ Nouvelle recherches sur l'époque à la quelle a été composé l'ouvrage connu sous le titre d'Évangile de Nicodème խորագիրը — կը գրէ: Որչափ որ ալ գրուածիս հեղինակն ինքզինքը քրիստոնէացած հրէայ մ'ըլլալ կը կեղծէ, և երբայական սկզբնագրէ մը պարզապէս յունարէնի թարգմանած, սակայն նա իրօք երբայեցերէնի անտեղեակ էր, և լատին

1. Patrologie, 1846, T. II.
2. Տես Revue de Philologie, de littérature

et d'histoire ancienne. Tom. II. n. 5. p. 428-442.

լեզուով գրուածներ միայն իրեն ծանօթ էին, զորոնք ներմուծած է իր կատարած յունարէն թարգմանութեան մէջ: Հետեալ բարձր գիտնականիս կարծիքով Նիկ. Աեւտարանի — գէթ Ա. մասի խմբագրութիւնը՝ Ե. դարէն անդին չանցնիր, որովհետեւ հին կեղծող հեղինակն՝ ինքզինքը Ամաւրիս կամ Եմմայիս կ'անուանէ, որ սաւայն ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ յունացեալ Հեկեթ անուան աղաւաղում մը: Երկրորդ, քրիստոնեայ դարձող Հրէաներուն ոմանց այնպիսի անուաններ տուած է նա, որոնք պարզապէս լատինական են և Հրէից քով ալ ամենեկն ի կիրառութեան եղած չեն: Բ. մասին համար չընդունիր Մօրի որ ուրիշ ձեռքէ մը գրուած ըլլայ և ժամանակով ալ կրնայ. զի ոճի նոյնութիւնն և գաղափարաց շղթայաշար կապակցութիւնն ևս մի միայն հեղինակի գործ ըլլալու յայտարար նշաններ են: Իսկ Գ. մասին՝ այսինքն Քրիստոսի դժուր իջնելու ընդարձակ դրուագին համար կ'ըսէ, թէ Գ. դարուն ծագողով Հարց գրուածներէն քաղուած է. և թէ հրէական գաղափարներով սոցորուած անոր քրիստոնեայ հեղինակն յամի Տեառն 405-410 գրած է այդ գործը, և գրեթէ Ապոկիլիպս լատինական ղէմ, որ կ'ուրանայր Քրիստոսի մարդեղութեան վերաբերեալ մեծագոյն գործը, այսինքն՝ ի դժուր իջնելն և արդարաց հոգիներն ազատելը:

Գաղղիացի գիտնականիս յայտնած կարծիքներէն առաջնոյն և վերջնոյն ոչ մի կերպով կրնանք մենք համակերպիլ. նախ որ յիշեալ անուանածներն յայտնապէս աղաւաղուած են, ինչպէս ցոյց կու տան յոյն, լատին, հայ, ևն թարգմանութիւններն, նա՛ մանաւանդ այդ թարգմանութեանց զանազան օրինակներն: Երկրորդ՝

հակասական է Գ-Ե. դարերուն մէջ ղնել գրուածիս ծագումը, և այդ ժամանակամիջոցին ապրող Հարց գրուածներէն քաղուած համարիլն, վասն զի՝ ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, Յուստինոս վկայէն սկսեալ առաքելական Հարց որոշակի կը յիշատակեն այդ գրուածը՝ իր հնագոյն տիտղոսով: Եւ ըսածնիս արդէն ապացուցուած է նաև յաջորդ վկայութեամբը:

Թիւրյ ևս անվաւեր գրուածիս հրատարակութեան հմտալից ծանօթագրութիւններով և բազմաթիւ համեմատութիւններով Մօրիին վերջին կարծիքին մասամբ մը նպաստաւոր եզրակացութեան յանգած է. սակայն անով աւելի բազաւոր է սա, որ Գ և Ե. դարերէն աւելի հնագոյն աղբիւրներէն հաւաքուած ըլլալը կը հաստատէ, որպիսիք են Փոքր ժնկոց, Կուսկը 12-րդ դարէն հաւաքուած, Երսնոս, Հովի Հերմոս, Կղ. Արքիսակոյրացի, Ս. Յուստինոս ևն:

Գերմանացի ծանօթ գիտնականը Տիւրչ-դորֆ՝ որ ամենէն աւելի խնամքով և հնագրական մեծ ձեռնհասութեամբ ուսումնասիրեց Նիկ. Աեւտարանը, մանաւանդ թէ մանրակրկիտ ըննութենէ անցնելով իր ժամանակին ծանօթ յունարէն, լատիներէն, ղպտերէն բազմաթիւ Զեռագիրները, և անոնց մանրամասն տարբերութիւններով և կշռադատ Ներածութեամբ կրկին անգամ տպագրեց՝ և ի լոյս ընծայեց զայն (ըստ յուն. և լատ. թարգմանութեանց), հետեւեալ շահեկան տեղեկութիւնները կու տայ մեզ: Գիտնականիս խղճամիտ ըննադատութեան համաձայն՝ Նիկողիտոս Աեւտարան (Evangelium Nicodemi) անյարմար յորջորջումն՝ յետոց գիտ է և կարծումնաւ շրջանէն անդին չանցնիր. զի առաջին անգամ այդպիսի տիտղոսով կը ներկայանայ մեզ Այնսիտը վանաց լա-

1. Հրատարակութիւնս զոր յաճախ յիշելու առիթ պիտ' ունենանք, կը պարունակէ զանազան անվաւեր Աեւտարաններ սոյն ընդհանուր խորագրի ներքեւ. Evangelia Apocrypha (editio altera) Lipsiae 1876. Prolegomena p. LIV-LXXXIV. Հրատարակութեանս p. 210-332 գեւ.

տեղուած են յուն. Acta Pilati A և B, և p. 333-416 լատ. Gesta Pilati A, և p. 417-434 Gesta Pilati B. Որոնց ապա կը յաջորդեն (p. 435) յուն. Ἀναφορά Πιλατοῦ և (p. 449) Παράδοσις Πιλατοῦ, իսկ p. 471 լատ. Vindicta Salvatoris, ևն:

տիններէն Չեռագիրը, գրուած թ—Ժ. դա-
րուն, մինչդեռ գրուածքիս յուն. 4 հնա-
գոյն Չեռագիրներն և Ս. Յուստինոս՝ Յի-
շտատկարանք (Ἰστορικὰ ἔκτα Acta Pi-
lati) տիտղոսը կը կրեն. իսկ Փրանկաց
պատմութիւնը Չ. դարում գրող Գրիգոր
տուրացին Gesta Pilati կը կոչէ զայն,
հատուած մ'ալ մէջ բերելով անկէց, որ
կը համաձայնի Անվաւերականիս յառաջա-
բանին։ Վատկանի Գրատան Չեռագրաց
միոյն, այսպէս նաև Պարիսու թիւ 3338
Չեռագրին մէջ՝ Անտարսն Նոգովրացոց (E-
vangile des Nazaréens) խորագրուած
է։ իսկ Օքսֆորդի լատ. Չեռագրին ունի
յաւելուածով Անտարսն Նոգովրացոց ըստ
Նիկիոյի մեայ. ուսկէ կը հետեւի, թէ լատին
ընդօրինակողն հանդիպելով հաւանօրէն
Անվաւերականս առանց խորագրի ներկա-
յացնող Չեռագրի մը՝ մակարեբած է, որ
այն երբեմն Հեբրոնիսուն լատիներենի
թարգմանուած և ապա անյայտացած Նա-
զովրացոց Անտարսնն ըլլայ. բայց կար-
գալով անոր Յառաջարանին մէջ Նիկիոյի-
մոսի անունն՝ իբր հեղինակի՝ ուստի եր-
կուրը մէկ տիտղոսի վերածած է, որը սա-
կայն կը մատենէ եղելութիւնը, Յամենայն
դէպս ըստ կարծեաց Տիշէնդորֆի՝ Յիշա-
տակարանք Պիլատոսի (Acta Pilati) տի-
րապէս անուանեալ անվաւեր գրութեանս
երկու մասունքն՝ աչքի զարնող ոճի և ասա-
ցուածոց կողմանէ իրարմէ շատ կը տար-
բերին, և հետեւաբար իրարմէ անկախ հե-
ղինակներէ գրուած են, — ըստ այնմ զի
յուն. 12 ծանօթ Չեռագիրներէն երկու հը-
նագոյնքն, այսպէս նաև Ե. դարուն գրուած
Ղպտերէն պապիրոսեայ Չեռագիրն՝ Ա. մա-
սը միայն ունին։ Սակայն այդ երկու
մասունքն ի սկզբանէ սահմանուած էին ամ-

բողջական պատմութիւն մը յօրինելու, դի-
տելով որ անոնցմէ իւրաքանչիւրն առան-
ձին առած՝ կիսկատար է։ Բ. Մասը—յատ-
կապէս Փրիստոսի ի դժոխս իջնելուն, ևն
դրուագը—աւելի կամ պակաս հաւատարիմ
ընդօրինակութիւն մ'ըլլալու է Բ. դարուն
գրուած ուրիշ հեղինակաւոր Անվաւերա-
կանէ մը։ իսկ այդ անվաւեր գրութիւնն
էր՝ ըստ այլոց Պետրոսի Փարոզոսիւնը՝
(Κήρυγμα Περὸς) գոր կը յիշատակեն կղ.
Աղեքսանդրացի և Յոհ. Դամասկացին. և
կամ ըստ իւր կարծեաց՝ գնոստիկեան ան-
յայտ գրուած մը, ուսկէ Եւսեբիոս Աղեք-
սանդրացի հատուած մը միայն պահած է
մեզ, քաղելով անտի իբր հեղինակաւոր
գրութենէ, բայց զժրագորէն լռելով անոր
անունը։

Իսկ գալով Յիշտկ. Պիղ. (= Նիկ. Ա.)
երկրորդ մասի խմբագրութեան ժամանա-
կին, Տիշէնդորֆ չի զաներ անոր մէջ բան
մը, որուն համար հարկադրուինք զանի
Acta Pilati և Evangelium Iacobi
կոչուած անվաւերականներէն նուազ հին
համարել. հետեւաբար՝ եկեղեցւոյ առաջին
դարերուն մէջ ապրող մէկը խմբագրած
է զայն։ Գրուածիս հեղինակն ծագումով
քրիստոնեայ դարձած հրեայ, մ'էր, Նաբա-
րի հաւատցող և առանց օտար ձկնուռն
ունենալու գրած է իր գիրը, բայց զերծ
չէ հրէական գաղափարներու և գնոստի-
կեան ազդեցութենէն։

Գերմանացի գիտնականիս՝ գրուածիս Բ.
մասին նկատմամբ յայտնած կարծիքը —
tale quale առած — ըստ իս խախուտ է
և չի կրնար իստապահանջ և լուրջ ըն-
նադատութեան առջև տոկալ տեսել։

Եւ իրօք տեսնոն ուրիշ կորովի և սրա-
միտ քննադատ մը, Ալգոլֆ Հառնակ, իր մէկ

1. Այս կարծեաց կը նպաստէ նաև այն պա-
րագան, որ Առաքելոյս առ Կաթողիկոսայ Ս.
Թովթին մէջ (զլ. Գ. 13) կայ Քրիստոսի Տեառն մե-
րոյ ի դժոխս իջնելուն և հոգիներն ազատելու
յիշատակութիւնը։ Սակայն դիտել կու տանք որ
եթէ Κήρυγμα Περὸς կոչուածը՝ ուրիշ է հայե-
րէն և այլ լեզուներով ծանօթ Ս. Առաքելոցն
Պետրոսի և Պօղոսի Փարոզոսիւնան հետ, չի կրնար

իբրև սկզբնաղբիւր ծառայած ըլլալ Յիշտա-
կարանաց Պիղատոսի (— Նիկ. Ա. Անտարսնի) վեր-
ջին մասին։ Եւ այս կրկին պատճառաց համար,
նախ որ այս անվաւերականիս մէջ չկայ բնաւ
Քրիստոսի ի դժոխս իջնելու որ և է նկարագիր
մը. երկրորդ՝ ասոր հեղինակն՝ ընդհակառակն՝
բացորոշ կեպով կը յիշատակէ Պիղատոսի Յիշա-
տակարանքը, իբրև իրմէ աւելի հին աղբիւր մը։

նշանաւոր աշխատասիրութեան՝ մէջ վե-
րբարտին խիստ ցննողատութեան ենթար-
կելով Տիէնզորֆի հրատարակութիւնը
Acta Pilati (= Ep. Nicodemi) Theil
I, s. 21 ff, և Evangelia Apocrypha,
p. 210, հանդերձ ընդարձակ ներածու-
թեամբը՝ (Prolegomena p. LXXIII u.
333 ff), անոր հակառակ կարծիք յայտ-
նեց, հետեւեալ կէտերով, Հառնակի կար-
ծիքով՝ նախ որ մեզի հասած Գործք Պի-
ղատոսի (= Acta Pilati անուանեալ ե-
կեղեցական խմբագրութիւնը՝ Պիղատոսի
հեթանոսական Յիշատակարաններուն ըս-
կեզբնագիրը չէ, այլ Նիկողիմոսի Աւետա-
րան մը, Բ. Թէ այդ եկեղեցական խմբա-
գրութիւնն Եպիփանէի (Յաղագս Հերձ.
ՅՕ,1) աւելի հին վկայ մը չունի ի նպաստ
իր հնութեան, Գ. Եթէ աւելի հին ըլլար,
Եւսեբիոս Կեսարացի զանի պիտի յիշա-
տակէր անշուշտ, սակայն նա կը յայտնէ
(Պատմ. Եկ. Թ. 5, Ա. 9, 11) Թէ ինքն
եկեղեցական տուչութենէ անոր մասին տե-
ղեկութիւն չունէր, այլ միայն Մ'աքսիմի-
նոս Գոմենայէն՝ իբրեւ ճրիտտոնէութեան
Հիւրքմագիր հնարուած Պիղատոսի յիշա-
տակարանները ճանչցած էր, Հառնակ՝
այս երեք ենթադրական կէտերուն՝ իբրեւ
հաստատուն կոտաններու վրայ հիմնուած՝
կը ճգնի իրեն յատուկ նրբաբանութեամբ
ապացուցանել, Թէ Յուստինոս վկայէն և
Տերտուղիանոսէն փոխառեալ հատուած-
ներն, որոնց չափազանց կարեւորութիւն
տուած են Տիէնզորֆի և այլք, Գործք Պի-
ղատոսի (= Նիկ. Ա.) անուանեալ հեթա-
նոսական խմբագրութենէն չեն կրնար առ-
նուած ըլլալ, այլ այն սկզբնագրին հետ
միայն սերտ աղբիւս ունին. կամ լաւ եւ՝
այս երկագոյն ջատագովներս ի լոյս միայն
գիտէին զայն, և ոչ Թէ աչքի առջև ունե-
ցած. Գալով Նիկ. Աւետ. վերջին մասին

(Descensus Christi ad inferos), կ'ըսէ
Հառնակ՝ Թէ կրնայ հնագոյն յաւելուած
մ'ըլլալ ըստ ինքեան, բայց ոչ գնոսութե-
անի մը գործ է և ոչ իսկ գնոսութեան
աղբիւրէ մը հանուած, այլ Պիտրոսի Աւե-
տարանէ, որուն գրութեան ժամանակն
արդէն որոշուած է (այսինքն Բրկ. Թուա-
կանին 110-130 միջոցը), Այսպէս Հառ-
նակ:

Սակայն ըստ իս տաղանդաւոր գիտ-
նականիս Թէ՛ a priori ըրած երեք են-
թադրութիւններն և Թէ՛ սկեպտիկ ոճով
խմբած այն ցուցակութիւնը, զոր կը
հանէ Գործք Պետրոսի և Պողոսի առաքե-
լոցին մէջ պահուած Պիղատոսի առ կղզ-
դիոս գրուած նամակին և Տերտուղիանոսի
քով պահուած մէկ հատուածին՝ համե-
մատութենէն, բաւական զօրեղ և դրական
փաստեր չեն, և իրաւունք չեն տար եզ-
րակացնելու, որ յետոյ, այսինքն՝ չորրորդ
դարուն և Տերտուղիանոսի յիշեալ տեղ-
ւոյն վրայ շինուած ըլլայ այժմեան Գործք
Պիղատոսի Բ. մասը, Եւ յիշաւի՝ առ այս
դիտել կու տանք նախ, որ Եւսեբիոս նոյն-
պիսի լուրիւն մը պահած է նաև Պետրո-
սի վերագրուած ուրիշ անվաւերական գը-
րուածներուն նկատմամբ՝ որպիսիք են Վար-
դապետարիւն Պետրոսի (Kerygma Petri)
Յայտնութիւն Պետրոսի (Apocalypse Pe-
tri) և Աւետարան Պետրոսի (Ev. Petri).
և սակայն Հառնակ ինքնին, ստիպուած
է ճանչնալ՝ անոնց գոյութիւնը Բրկէ.
Թուականին 100-130 (160) տարիներուն
մէջ, համաձայն կղ. Աղեքսանդրացւոյ
(Strom. II, 15), Հովիւ Հերմասի, Որո-
գինեսի (in Iohann. XIII, 17) և Ա-
րիստիդէայ՝ բացորոշ վկայութիւններուն
Երկրորդ՝ ինչպէս վերջէն պիտի տեսնենք,
Պետրոսի և Պողոսի Գործոց մէջ պարու-
նակեալ Պոնտիոս Պիղատոսի առ թա-

1. Տե՛ս Die Chronologie der altchristlichen
Litteratur bis Eusebius, Leipzig 1897, I Band,
S. 603-611.

2. Տե՛ս Ջատագովութիւն գլ. Ե և ԻԱ, ուր
կը գրէ Տիէնզորֆի կայսեր համար՝ Թէ Պաղես.

տինէն տեղեկագիր մ'ընդունած էր Քրիստոսի
կենաց, հրաշագործութեանց և մահուան վրայ:

3. Տե՛ս Die Chronologie, են s. 470-475:

4. Տե՛ս Harris u. Robinson, Apology of A-
ristides, p. 19 ff. 86-99.

ՀԱՆՈՍԱԿԱՆ

ՆՐԻՄՈՒՆԵՐ ԴԻՒԱՅ ՆԻ ԱԽՏԻՑ՝

Է. ԳՐԱԳԱՆԱԿՆԵՐ

գաւորն Կղոդիոս ուղղեալ նամակէն հա-
նաժ Հառնակի ձեռնարկութիւնն կը ջրուի՝
նիկ. Աւետարանի (Gesta Pilati) լատ.
Ա խմբագրութեան (p. 413) նշանաւոր
տարբերութեամբ՝ և Յիշատակարանք Պի-
ղատոսի հայերէն խմբագրութեան վերջը
(էջ 359 և 379) հրատարակուած, ինչպէս
նաեւ Տիւղէնդորֆի Ա. 'Αναφορά Πιλατου
հրատարակութեան (p. 435) ներքեւ դրուած
յուն. CDE քեռագրաց ներկայացուցած
տարբերութեամբ : Վասն զի փոխանակ
Կղոդիոսի՝ Տիբերիոս խորագիրը կը կրեն
այդ նամակաց պատճէնները : Ուստի բնաւ
զարմանք չէ, ըստ իս, որ Պիղատոսի Յի-
շատակարանները դեռ յունարէն չթարգ-
մանուած՝ Եւսեբիոս ալ առիթ ունեցած
չըլլար կարդալ զանոնք. բայց յոյժ զար-
մանալի է այսպիսի բնական երեւութէ մը
լոկ՝ այնպիսի անբնական բան հետեցնել,
որը կրնար նոյն իսկ ընդորինակողաց ձեռ-
քով սարդած վրիպակ մ'ըլլալ :

Եւրոպացի քննադատներէն նիկ. Աւե-
տարանի մասին արտայայտուած թեր ու
ղէմ կարծիքները այսպէս ծանօթացնելէն
ետքը մեր ընթերցողներուն, այժմ տես-
նենք, թէ հայկական թարգմանութիւնն՝
ինչ աղերս ունի յունարէնի հետ, և թէ
ո՞րքան կը նպաստէ անվաւեր գրեթէ ու-
սումնասիրութեան :

Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Շարունակելի

1. Ուր Marc Heg text gr. ունի. «Six Clau-
dio Tiberio Neroni imp».

2. Տես Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց,
տպ. Վենետիկ 1898. Հտ. Բ. եր. 313-380.

Այս անուամբ ու բաժանամբ կ'ուզեմ
նկատել յատուկ դասակարգ մը գրաւոր
պահպանակաց, զորս հիներն իրենց իսկ
ձեռքը պատրաստեւ ու մեզ են հասուցեր :
Ասոնք այնու կը զանազանին «գրեթէն»,
որ վերջինքս համառօտ էին, բովանդա-
կելով լոկ երդմանց մին՝ ըստ պարագա-
յին : Այսու միայն կարելի էր «ի փողոս»
կամ «ի բազուկս» կապել զանոնք. և
ծննդականի գիրը կ'այրէջին իսկ, ինչպէս
տեսանք (աստ, 429-30, 432) : Ընդ հա-
կառակն գրապանակները շատ ընդարձակ
են, մեկի փոխան ամփոփելով բազմաթիւ
աղօթքներ, և սահմանուած միշտ անեղծ
պահուելու. տեսակ մ'ախտաբքներ գրա-
պանակի ձեւով : Մեծ հնութիւն մը չու-
նին ասոնք, հազիւ ժիյ դարէն կը սկսին,
գէթ ինձ ծանօթները : Բայց հարկաւ վեր-
ջին սահմանը չէ այդ. զի հաճ Յիսուսի
օրերէն իսկ տեսանք Հրէից քով բուն իսկ
զասոնք. «լայնեն զգրապանակս» (Մտթ.
ԻԳ, 6. և աստ, 428) : Նոյններն յար և
նման տարածուած էին արեւմտեայց մէջ
ալ, որոյ ծագումը սակայն անյայտ է՝ ըստ
կարբրոյի (Ա, 1855) : Գիտենք աղոնք գոր-
ծածութիւնը մահմետական ցեղերէն եւս.
գրիչ մը 1828ին կը պատմէ՝ թէ կորոտ-
փանէն եկած ընձուղտն «յուռութ մ'ունի
կախուած վզէն (նման մեր անասնոց կա-
խելուն, աստ 430) : Այս յուռութը գրուած
է մագաղաթեայ երիզի մը վրայ. և կը
կազմուի՝ բաց ուրիշ յօդուածներէ՝ կու-
րանի բազմաթիւ կտորներով, որոնք պի-
տի պահպանեն ամէն ցաւերէ, դիւթու-
թիւններէ և չարակնութենէ» (անդ, ծն. 2) :

1. Տես և յէջ 49, 107, 257, 321, 369, 421,